

ENSKILDA HÖGSKOLAN STOCKHOLM
Kandidatprogrammet i mänskliga rättigheter

EXAMENSARBETE
Kandidatuppsats
HT 2019

Den globala jakten på billig arbetskraft

- kapplöpningen mot botten och konsumentens
moraliska ansvar

Författare: Lovisa Grolle

Handledare: Johanna Ohlsson
Enskilda Högskolan Stockholm

Abstract

Aim: This study aims to analyze four strategies consumers use in order to avoid responsibility concerning the impact one's clothing consumption can have on human rights. The purpose is to investigate whether the clothing industry contributes, or does not contribute, to human rights. Furthermore the aim is to analyze how these established arguments are justifiable in relation to a theory of moral responsibility.

Methodology: This study includes a descriptive and normative argumentation analysis. The data that has been collected for this study mainly consists of various scientific reports from independent sources, reports from diverse human rights organizations and also sustainability reports from a few chosen clothing companies between the years 2015–2019. The chosen clothing companies included in this study were selected as being the largest within the fashion industry.

Findings and conclusion: The results of this study are based on four pro-arguments and four contra-arguments which, respectively, are presented. The pro-argumentation supports the thesis that the clothing industry contributes to human rights whereas the counter argumentation undermines the thesis of the study. The facts presented in each argument successfully either support or undermine the thesis and therefore provide with the interpretation that there can be noted connections, as well as lack of connections, between the clothing industry and human rights. The conclusions presented from the analysis show that it is possible for consumers to use the described four strategies in order to avoid responsibility.

Keywords: Kläindustrin, klädproduktion, konsument, moraliskt ansvar, MUL-länder

Innehållsförteckning

1	Inledning	5
1.1	Bakgrund	5
1.2	Syfte och frågeställningar	7
1.3	Tidigare forskning	8
1.5	Uppsatsens disposition	10
2	Teori	11
3	Metod och material	14
3.1	Metod	14
3.2	Material	16
4	Resultat	18
4.1	Argument som understödjer tesen	18
4.2	Argument som undergräver tesen	24
5	Analys	30
6	Slutsatser	37
7	Referenslista	38

1 Inledning

Klädindustrin är en globalt växande industri med sjunkande priser som vidgar möjligheterna för konsumenten att anpassa sin klädkonsumtion efter eget behov. Organisationer som World Trade Organization (WTO) har publicerat rapporter som indikerar att det finns främjande faktorer för mänsklig utveckling med den växande industrin. Bidragandet till ökad sysselsättning, höjda minimilöner och större ekonomisk frihet för den enskilde är några nämnda. Oberoende vetenskaplig forskning visar dock att det även finns en baksida. Kränkningar av mänskliga rättigheter inom klädindustrin ska orsakas av ett antal faktorer, allt från kryphål i nationella lagar och brister i arbetet från staters, detaljhandels och fabrikernas sida, till den övergripande kulturen för konsumentism och kapitalism. I de fall där företagen inte uppfyller sitt sociala och miljömässiga ansvar riskerar resultatet att bli en exploatering av både människa och miljö.

Som konsument kan kränkningar av rättigheter och mänsklig värdighet på andra sidan jorden upplevas som långt borta. Den emotiva kopplingen till de fabriksanställda vars arbete ligger bakom den färdiga produkten lyser ofta med sin frånvaro. Enligt tidigare forskning återfinns alltmer sällan moraliskt ansvarstagande hos konsumenten då ett eget anspråk på billig konsumtion spelar en mer betydande roll. Desto tyngre vikt lägger konsumenten på att företag som skyldighetsbärare ska föra ett transparent hållbarhetsarbete. Ansvar kan tyckas utgöra en gemensam faktor för konsument och företag, men i slutändan kan det verka rimligt att företagets moraliska ansvarstagande återspeglar konsumentens efterfrågan på moraliskt ansvar.

1.1 Bakgrund

Klädindustrin är en av världens mest globala industrier.¹ Det är en snabbt växande bransch med masstillverkning till följd av nya trender och attraktivt låga priser. Man behöver dock inte gå längre än fyrtio år tillbaka i tiden för att komma till en tid då produktionen av kläder

¹ IBISWorld: Global Fastest Growing Industries by Revenue Growth (%) in 2020, u.å.
<https://www.ibisworld.com/global/industry-trends/fastest-growing-industries/> Hämtad 30.12.2019.

oftast var förlagd i samma land som kläderna såldes.² Det var under mitten av 1900-talet som bland annat den svenska textilindustrin började känna av konkurrensen från nyindustrialiserade länder med låga arbetarlöner. Redan ett par årtionden senare, under 1980-talet, började de multinationella företagen i Europa och USA sin utlandsexpansion österut till länder som Japan, Taiwan och Sydkorea.³ Det var början av den mekanism som man idag kallar för "kapplöpningen mot botten". En företeelse vilken innebär att klädproduktionen hela tiden flyttas till länder där arbetskraften är som billigast.⁴ Idag har hög konkurrens mellan företag inom den internationella klädhandeln resulterat i att man konkurrerar om de lägsta priserna som ska locka störst antal konsumenter. Det har gett upphov till konceptet snabbmode, så kallad *fast fashion*. Snabbmode är ett segment för multinationella detaljhandelskedjor som förlitar sig på massproduktion, låga priser och stora försäljningsvolymmer.⁵ I takt med att klädföretagens målsättning är att bemöta de låga priser som konsumenterna efterfrågar flyttas klädproduktionen regelbundet runt om till de länder där det finns gott om billig arbetskraft. Produktionen hamnar för det mesta i minst utvecklade länder (MUL-länder). MUL-länderna är en lista över utvecklingsländer som enligt Förenta Nationerna (FN) uppvisar de lägsta indikationerna på socioekonomisk utveckling och har de lägsta omdömena för mänskligt utvecklingsindex av alla världens länder.⁶

Eftersom arbetsvillkoren i många av dessa länder var undermåliga kunde företag börja tillverka för lägre kostnad- och arbetsstandard än tidigare. De dåliga arbetsvillkoren bidrog till att ideella organisationer och fackföreningar fick upp ögonen för företagen som bland annat kritiserades för brist på ansvarstagande av hur produktionen i utlandet gick till. Som en reaktion mot avslöjandena om barnarbete och dåliga arbetsförhållanden i klädfabrikerna började det under 1990-talet och in på 2000-talet att växa fram en medvetenhet bland konsumenter och man började ställa krav på bättre arbetsvillkor för klädfabrikernas anställda. Företag blev tvungna att bemöta konsumenternas krav för att inte riskera mindre avkastning i

² Selivanova, Alexandra, 2019. Tekniska museet: Textilindustrins historia.

<https://www.tekniskamuseet.se/lar-dig-mer/industrihistoria/textilindustrins-historia/> Hämtad 4.12.2019

³ Selivanova, Alexandra, 2019. Tekniska museet: Textilindustrins historia.

<https://www.tekniskamuseet.se/lar-dig-mer/industrihistoria/textilindustrins-historia/> Hämtad 4.12.2019.

⁴ FairAction: Kläder, 2018. <https://fairaction.se/granskningar/branscher/klader/> Hämtad 25.11.2019.

⁵ Joy, Annamma, Sherry, Jr, John. F. Venkatesh, Alladi, Wang, Jeff & Chan, Ricky, 2012. Fast Fashion, Sustainability, and the Ethical Appeal of Luxury Brands. S. 275-276.

<https://www3.nd.edu/~jsherry/pdf/2012/FastFashionSustainability.pdf> Hämtad 19.12.2019.

⁶ Förenta Nationerna: Bakgrund om MUL-länderna, 2011. <https://unric.org/sv/mul-laenderna-bakgrund/> Hämtad 4.12.2019.

sina resultatrapporter. Till följd av konsumenternas ökade medvetenhet kan man följa hur samtida modeföretag strävar efter att arbeta mer transparent och hållbart genom att publicera årliga hållbarhetsrapporter.⁷ Ökad medvetenhet har därmed lett till att världens företag har fått ännu en gren att tävla inom, nämligen *Corporate Social Responsibility* (CSR). CSR kallas idén om företagets samhällsansvar över hur de påverkar samhället ur såväl ett ekonomiskt som ett miljömässigt och socialt perspektiv.⁸

1.2 Syfte och frågeställningar

Denna studie syftar till att analysera konsumentens moraliska ansvarstagande för en hållbar klädproduktion. De två teserna som drivs är att klädindustrin bidrar, såväl som den inte bidrar, till mänskliga rättigheter. Teserna utmanas genom att studien identifierar argument som understödjer respektive undergräver påståendet att klädindustrin bidrar till mänskliga rättigheter. Syftet med studien är tredelat, det första syftet går ut på att identifiera argument för och mot klädindustrins roll i relation till mänskliga rättigheter. Det andra syftet är att tydliggöra vilka rättigheter som aktualiseras med respektive argument. Det tredje syftet är att göra en kritisk granskning av argumentationen utifrån Iris Marion Youngs teori om ansvar. Uppsatsens analys är betydande för förståelsen av hur vi uppfattar vår egen konsumtion i relation till mänskliga rättigheter. Argumentationens syfte är att framföra en tydlig redogörelse för klädindustrins förbindelse, eller avsaknad av förbindelse, till mänskliga rättigheter och att i analysen göra en kritisk bedömning av argumenten med hjälp av teorin.

Genom att använda sig av en deskriptiv och normativ argumentationsanalys bidrar studien med tre saker. För det första bidrar studien med att identifiera de argument som förekommer i debatten kring hållbar klädkonsumtion, för det andra med att länka dessa till

⁷ Azizul Islam, Muhammad & Deegan, Craig, 2008. Motivations for an organisation within a developing country to report social responsibility information: Evidence from Bangladesh. I: *Emerald Insight: Discover Journals, Books & Case Studies*.
<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/09513570810893272/full/pdf?title=motivations-for-an-organisation-within-a-developing-country-to-report-social-responsibility-information-evidence-from-bangladesh> S. 280. Hämtad 4.12.2019.

⁸ United Nations Industrial Development Organization: What is CSR?, u.å.
<https://www.unido.org/our-focus/advancing-economic-competitiveness/competitive-trade-capacities-and-corporate-responsibility/corporate-social-responsibility-market-integration/what-csr> Hämtad 16.12.2019.

mänskliga rättigheter, och för det tredje genom att göra en kritisk analys av dessa argument baserat på fyra strategier som man enligt Young använder för att avsäga sig ansvar.

Frågeställningar:

- 1) Vilka argument för- och mot klädindustrins bidragande till mänskliga rättigheter förekommer i debatten om hållbar klädkonsumtion?
- 2) På vilket sätt är dessa argument försvarbara i relation till en teori om moraliskt ansvarstagande?

1.3 Tidigare forskning

Flera forskare har tidigare behandlat frågan om moraliskt ansvar i relation till klädindustrin. I studien *Doing Better at Doing Good: When, Why, and How Consumers Respond to Corporate Social Initiatives* skriver författarna C.B. Bhattacharya och Sankar Sen att konsumentens relation till CSR har visat sig vara mindre tydlig och uppenbar än vad marknaden tidigare har trott. Enligt författarna finns det ett flertal faktorer som kan påverka om ett företags CSR-aktiviteter medför en högre konsumtion av deras produkter. Forskning visar att det finns en homogen grupp bland konsumenter som besitter kunskap om företags CSR-aktiviteter medan resterande av gruppens medlemmar inte är lika medvetna. Det är betydande för företag att förstå konsumentens respons till CSR då förståelsen för köparens önskemål gynnar det strategiska utvecklingsarbetet att ur en företagsekonomisk synpunkt optimera arbetet. Enligt författarna har det emellertid visat sig att konsumentens syn på CSR är av liten betydelse när det kommer till köpbeteende eftersom pris, kvalitet och smak går först.⁹

Ahmad Attalla och Marylyn Carrigan hävdar i sin studie *The Myth of the Ethical consumer - Do Ethics Matter in Purchase Behaviour?* att västerländska konsumenters medvetenhet om sina rättigheter inte är en garanti för klokt och etiskt handlande eftersom skiljaktigheter finns mellan den medvetna konsumenten och den medvetna konsumentens beteende. Att enbart besitta den nödvändiga kunskapen för att kunna göra effektiva val menar författarna inte är tillräckligt. Konsumenten måste snarare agera efter sin kunskap och sitt

⁹ Bhattacharya, C.B & Sen, Sankar, 2004. *Doing Better at Doing Good, When, Why, and How Consumers Respond to Corporate Social Initiatives*. California Management Review, Vol. 47. S. 9-24.

vetande. Tidigare forskning visar att negativ information påverkar konsumentens attityd mer än vad positiv information gör.¹⁰ Författarna menar att man därför bör kunna förvänta sig att konsumenter bojkottar oetiska företag medan företagens etiska beteenden inte nödvändigtvis leder till att konsumenter köper deras produkter. Atalla och Carrigan hävdar dock att service och produktpriser fungerar som en mer betydelsefull faktor för konsumenten än vad företagets rykte och etiska agerande gör. De skriver att konsumenten prioriterar pris, värde och bekvämlighet mer än etik. De menar att det finns ett gap mellan en etisk köpavsikt och det faktiska köpbeteendet.

Catrin Joergens Heusenstamm hänvisar i sin studie *Ethical Fashion: Myth or Future Trend?* till en omfattande studie gjord i England och Tyskland med konsumenter i åldrarna 18–26 år. Hon hävdar att majoriteten av studiens konsumenter vid köp av kläder var mer intresserade av sina egna personliga behov än att kläderna kunde vara tillverkade i utvecklingsländer under dåliga arbetsförhållanden. Joergens menar att det inte behöver innebära att konsumenten är obrydd inför företagets oetiska beteende, men att man är mer intresserad av vissa typer av etiska problem. Det kan vara etiska problem som har en direkt påverkan på ens hälsa, till exempel att man strävar efter att handla ekologisk mat istället för andra livsmedel som är besprutade med bekämpningsmedel. I sin undersökning skriver hon att företagets begränsade etiska uppförande inte har bidragit till att konsumenterna i undersökningen ändrat sina köpvanor. Även om majoriteten av personerna som deltog i undersökningen hade en god attityd gentemot etiskt mode sträckte sig den goda attityden enbart så långt som produkternas priser var jämförbara med andra kläder.¹¹

Den tidigare forskningen som redovisas är relevant för den här uppsatsens undersökning då forskningen behandlar konsumentens inställning och moraliska ansvarstagande i förhållande till företags etiska beteenden. Då den här uppsatsen arbetar med moraliskt ansvarstagande i förhållande till en hållbar klädproduktion är de tidigare studierna av konsumentens etiska köpavsikter informativa för arbetet. Forskningen presenterar att det finns belägg för att konsumenten ser på sitt moraliska ansvar på olika sätt.

¹⁰ Attalla, Ahmad & Carrigan, Marylyn, 2001. *The Myth of the Ethical Consumer - Do Ethics Matter in Purchase Behaviour?* Journal of Consumer Marketing, Vol. 18 NO. 7. S. 560. MCB University Press.

¹¹ Bhattacharya, C.B & Sen, Sankar, 2004. *Doing Better at Doing Good, When, Why, and How Consumers Respond to Corporate Social Initiatives.* California Management Review, Vol. 47. S. 9-24.

1.4 Avgränsningar

Urvalet av material i den här uppsatsen har gjorts genom att främst fokusera på vetenskapliga rapporter samt rapporter från olika människorättsorganisationer. Den grundprincip som har följts när materialet har valts ut är att skribenterna eller organisationerna följer professionella journalistiska rutiner i sin produktion. För högre tillförlitlighet har rapporter som inte är vetenskapliga enbart valts ut från etablerade och pålitliga organisationer. Valet grundar sig i en strävan att komma fram till ett så objektivt och vetenskapligt resultat som möjligt.

Tidsintervallet år 2000–2019 används dels för att avgränsa mängden material, och dels för att den här tidsperioden är aktuell för uppsatsens syfte. Fokus på konsumentens moraliska ansvarstagande i relation till sin klädkonsumtion fick större spridning än tidigare under början av 2000-talet. Eftersom en del av studiens syfte är att göra en kritisk bedömning av moraliskt ansvarstagande utifrån Youngs teori om ansvar lämpar sig tidsintervallet som avgränsning. Samtlig data som utgör underlaget för företagens hållbarhetsarbete har hämtats från de utvalda företagens hemsidor eftersom det är i dessa rapporter som företagen redovisar sin hållbarhetsutveckling. Hållbarhetsrapporterna år 2015–2019 är närmast i tiden och därmed högst aktuella kopplat till diskussionen om mänskliga rättigheter.

Young är intressant som teoretisk utgångspunkt eftersom hon behandlar maktperspektiv och postkoloniala traditioner i sitt arbete om strukturell orättvisa och moraliskt ansvarstagande. Enligt henne produceras och reproduceras strukturer av ett stort antal människor som agerar inom accepterade normer, regler och praxis. Därför kan inte en orätt alltid spåras tillbaka till handlingarna eller motiven hos enskilda individer. Youngs sociala modell är däremot framåtblickande och föreslår att alla de som genom sina handlingar bidrar till strukturella processer, som i sin tur resulterar i orättvisa, har ett ansvar att rätta till den orättvisan. För att möjliggöra den kritiska analysen av argumentationen avgränsas Youngs teori till fyra strategier som man använder i syfte att avsäga sig ansvar.

Valet att enbart använda sig av en teori är en medveten avgränsning för att göra studien hanterbar. En intressant utveckling hade varit att använda sig av fler än en teori. Det hade även varit intressant att göra bredare fallstudier av andra MUL-länder än Bangladesh som genom arbetets gång används som ett återkommande exempel. Motiveringen till varför Bangladesh väljs ut som ett återkommande exempel beror på att landet är en av de främsta

aktörerna av export inom klädindustrin. Genom att göra ett urval påverkas möjligheten att generalisera fram ett resultat. Det är därmed lämpligt att ha i åtanke att det är möjligt att man skulle kunna komma fram till ett avvikande resultat än det i den här studien om större mängd material används. Fler lagar och konventioner, kvalitativa intervjustudier och en bredare argumentation med fler teorier hade stärkt resultatets trovärdighet ytterligare.

1.5 Uppsatsens disposition

Uppsatsens fortsatta disposition består av kapitel 2 där Youngs teori om ansvar presenteras. Kapitel 3 innehåller studiens metod där vald metod och tillvägagångssätt framförs. Även det utvalda materialet presenteras under detta kapitel. I kapitel 4 presenteras studiens resultat. I detta kapitel identifieras de argument som förekommer i debatten kring hållbar klädkonsumtion varpå dessa argument i analysens femte kapitel länkas till mänskliga rättigheter genom att använda sig av gällande lag och rätt. I analysen presenteras därefter en kritisk analys av argumenten baserat på Youngs teori om ansvar. I kapitel 6 avslutas studien med en sammanfattning av uppsatsens slutsatser.

2 Teori

Iris Marion Young återger i sin bok *Responsibility for Justice* fyra typer av strategier som individer och institutioner använder sig av för att distansera sig själva från det sociala ansvaret att förändra strukturella orättvisor. Strategierna som Young lyfter fram är förtingligar av sociala processer (*reification*), förnekelse av social koppling till orättvisan (*denying connection*), insisterar att enskilt ansvar enbart avser de som är närmast en (*the demands of immediacy*) samt hävdar att likvidation av social orättvisa är någon annans jobb (*not my job*).

- 1) Begreppet förtingligande definieras som betraktandet av människor som om de vore ting. Med den här strategin syftar Young på att relationen mellan konsument och producent är anonym, vilket leder till att denna framstår som en relation mellan ting,

inte som dominans- och underordningsrelationer mellan människor. Med strategin ses människor som objekt och deras värde möts med deras bytesvärde. Objekt blir subjekt och subjekt blir objekt, vilket gör att en avhumanisering skapas. Hon är kritisk till att personer ses som objekt snarare än subjekt eftersom det påverkar synen på människan. Vid förtingligande ser man människan som en sak, som ett produktionsmedel, då personen blir en del av maskinerna i fabrikskedjan.

Young ser förtingligande av sociala processer som ett resultat av många människors handlingar. Det är först när vi agerar som om dessa sociala processer och deras effekter inte har sitt ursprung i mänskliga handlingar som förtingligande fungerar som ett sätt att undvika ansvar på. Om vi enligt Young bara skulle acceptera att marknadsprocesser skapar ojämlikheter, eller att människor tenderar att sortera sig i särskilda grupper som begränsar vissa människors möjligheter, fungerar förtingligande som en ursäkt för att acceptera att vissa grupper har fördelar medan andra blir utan.¹²

- 2) Den andra strategin som lyfts fram är att hävda att man inte har något särskilt ansvar för de skador som drabbar andra människor. Detta gör man genom att förneka att det finns en koppling mellan dem och en själv.¹³ Hon menar att man vanligen känner ett ansvar för hur ens handlingar påverkar en annan individ om man har en direkt eller synlig koppling till personen. Hon använder klädindustrin som ett viktigt exempel. När man handlar kläder skapas en förbindelse till de människor som har varit inkluderade i processen från det att tyget tillverkas tills att det hamnar till köparens förfogande.¹⁴ Filosofen Onora O'Neill menar att köparen ofta förnekar att man som konsument har ett ansvar att agera annorlunda när ens handlingar har negativa effekter på den andra parten. Man förnekar även att man skulle ha en skyldighet att kompensera den andra parten för hur konsekvenserna av ens handlingar påverkar den.¹⁵ Man kan argumentera att O'Neill framför en viktig poäng med sin reflektion då köparen har möjlighet att ställa krav på de företag man konsumerar från, men att känslan av förbindelse mellan sig själv och produktens tillverkare ofta fattas. Det ställs kanske av den anledningen

¹² Young, Iris Marion, 2013. *Responsibility for Justice*. Oxford University Press: Oxford. S. 157.

¹³ Ibid., s. 158.

¹⁴ Ibid., s. 159-160.

¹⁵ Ibid., s. 160.

sällan krav från konsumenten att exempelvis höja inkomsten för de lågavlönade jobben eller att förbättra de dåliga arbetsförhållanden som produktens tillverkare ofta befinner sig i. Möjligtvis har anspråket på moraliskt ansvar en sådan effekt att konsumenten hellre förnekar eller ignorerar att en relation till producenten existerar och istället hävdar att man inte ansvarar för konsekvenserna av sin konsumtion.

- 3) Kravet på omedelbar interaktion innebär att man insisterar på att sitt ansvar är gentemot de som befinner sig närmast en själv. Young skriver att vi erkänner att vi är anslutna till miljontals främlingar genom vårt deltagande i strukturella processer som villkorar oss alla. De som antar denna inställning kan medge att vi på grundval av denna koppling som princip, och i abstrakt mening, har ansvar för att främja rättvisa i förhållande till de andra. Svårigheten är dock att det inte finns tillräckligt med tid. Vår uppmärksamhet och energi absorberas helt av de krav som relationer i omedelbar interaktion ställer oss. Hon skriver att en människas dagar består av omedelbara interaktioner med andra som kräver att man utför vissa handlingar. Det kan handla om att prata med en medarbetare, vara lyhörd när en klient berättar någonting, eller att konversera med en främling på bussen. En människa försöker att vara ansvarig gentemot varje person som kommenderar ens uppmärksamhet i sina interaktioner med en.¹⁶ Young använder sig av filosofen Emmanuel Levinas som tematiserar denna känsla av spänning mellan det allmänna ansvaret för rättvisa och vårt mer konkreta ansvar gentemot vissa personer i vårt samspel. Enligt Levinas förståelse av förhållandet mellan rättvisa och omedelbar interaktion upplever man ansvar främst i förkroppsligade möten med andra personer. Att vara i närvaro av en annan kräver vår plikt att uppfatta dennes sårbarhet samt förstå dess behov och önskan. Levinas hänvisar till detta som en nära exponering för den andra. Denna nära relation till den andra ger det egna ansvaret ett större utrymme än den individuella friheten. Man väljer inte att ansvara för den andra; snarare befinner man sig redan ansvarig.¹⁷

¹⁶ Ibid., s. 161.

¹⁷ Ibid., s. 162.

- 4) Med den fjärde strategin "inte mitt jobb" syftar Young på att vi inte kan identifiera några få ansvariga som har bidragit till strukturell orättvisa och att vi heller inte kan peka ut några få som bör agera mot orättvisan. Hon menar att de flesta av oss är eniga om att åtgärder mot orättvisor inte enbart hör till den enskildes ansvar. Om vi är eniga att det finns orättvisor borde det rimligen finnas *någon* som gör någonting åt det. En iakttagelse av professor Robert Goodin är att om någon bör agera mot en orätt, men att uppgiften inte är tilldelad någon särskild, borde rimligtvis alla vara ansvariga att se till att agera. Detta skulle innebära att ansvaret är delat. Det visar även att ansvaret är ett politiskt ansvar. Vi delar inte på ansvaret i egenskap av våra särskilda kapaciteter, institutionella roller eller relationer, utan för att vi bär på ett ansvar i allmänhet som medborgare, vilket inte nödvändigtvis innebär som medborgare av en särskild stat, utan snarare som aktörer i sociala processer som vi hoppas ska medföra rättvisa och därmed vars rättvisa vi är skyldiga att främja.

Youngs teoretiska ramverk används för att granska argumentationen i studien. I hennes modell om ansvar framförs strategier som används för att utvärdera argument för moraliskt ansvarstagande. Tolkningen i den här studien är att dessa strategier kan kopplas till uppsatsens argumentation då studiens kärna baseras på kopplingen till människosyn och ansvarstagande.

3 Metod och material

3.1 Metod

Den här uppsatsen kommer att använda sig av både en deskriptiv och en normativ argumentationsanalys. Då argumenten kritiskt granskas utifrån de givna strategierna används även en normativ argumentationsanalys istället för att enbart använda en deskriptiv.

Argumentationsanalysen kommer att genomföras med en pro et contra-analys, så kallad för- och motargumentationsanalys. Ett för-argument definieras genom att det används som ett påstående i en viss argumentation för att styrka hållbarheten hos ett annat påstående. På samma sätt definieras ett motargument genom att det används som ett påstående i en viss

argumentation för att försvaga hållbarheten hos ett annat påstående.¹⁸ Genom att dela upp en beskrivande analys i tes och argument underlättar man bedömningen av argumentationens beviskraft eftersom uppdelningen gör analysen mer överblickbar. Argumentationen består av en mängd påståenden som varierar beroende på i vilken situation som satsen har sagts i. Ett och samma påstående kan uttryckas i olika satser, se exemplet hunden springer snabbare än katten - katten springer långsammare än hunden.¹⁹ Kontexten har också betydelse för vad som avses med ett påstående. Den deskriptiva delen av analysen går ut på att finna en eller flera teser i en text och att finna argument för eller mot det som påstås. Påståendet kan sägas vara den idé som framförs av en språklig sats, samma påstående kan uttryckas av olika satser och samma satser kan uttrycka samma påstående. När man strukturerar upp texten är tesen det första man söker efter. Tesen kan vara normativ och hävda en värdering, den kan även vara deskriptiv och uppmana till handling, eller faktuell och icke-värderande.²⁰ Varje tes har argument för att styrka eller försvaga tesens hållbarhet, dessa argument har i sin tur argument för att stödja eller kritisera hållbarheten. Det blir en kedja av argument där argument som är avsedda att stödja tesen är argument av första ordningen medan argument för att stödja argument av första ordningen kallas för argument av andra ordningen och så vidare.

I uppsatsens material går det att finna två teser (T) och de argument som framförs för (P) eller mot (C) tesen. Då argument används för att styrka olika åsikter måste argumenten påvisa sin trovärdighet. Därför kommer de fyra hållpunkterna begriplighet, riktighet, relevans och ej tendentiös utvaldhed att prövas på varje argument genom argumentationsanalysen.²¹ Det är baserat på dessa faktorer som argumentens rimlighet kommer att bemötas. Studiens kvalitet och beviskraft säkras genom tillförlitliga källor. Vad som avgör om argumentet har stark beviskraft är källornas ursprung. Beviskraften utgörs av dess hållbarhet och relevans. Hållbarheten hos ett argument eller ett påstående beror på hur rimligt stöd det finns hos argumentet för att man ska acceptera det.²²

¹⁸ Björnsson, Gunnar, Kihlbom, Ulrik, Tersman, Folke & Ullholm, Anders, 1994. *Argumentationsanalys: Färdigheter för kritiskt tänkande*. Stockholm: Natur och Kultur. S. 22-23.

¹⁹ *Ibid.*, s. 113-114.

²⁰ Bergström, Göran & Boréus, Kristina, 2005. *Textens mening och makt: Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur. S. 92.

²¹ Ejvegård, Rolf, 2005. *Argumentationsanalys*. Studentlitteratur: Lund. S. 54.

²² *Ibid.*, s. 34-49.

För att argumentationen ska kunna sättas in i ett mänskligt rättighetssammanhang görs i analysens första del kopplingar mellan studiens argumentation och gällande lag och rätt. Kopplingarna görs genom att applicera aktuell lag i argumentationens sammanhang och diskutera kring hur argumentet förhåller sig till den gällande lagen. Detta görs för att tydliggöra hur varje argument kan kopplas till mänskliga rättigheter. För varje argument görs en kort presentation vilken rättighet som aktualiseras för att sedan kunna identifiera klädindustrins roll i relation till mänskliga rättigheter. För att tillämpa Youngs teori om ansvar på argumentationen valdes fyra strategier ut för hur man avsäger sig ansvar. I analysen prövas strategierna på vardera argument genom att analysera hur varje strategi kan försvaras i argumentationen. Det kontrolleras om det i argumentationen går att återfinna vardera strategi och om teorin att avsäga sig ansvar därmed kan bekräftas eller förkastas.

För att kunna analysera företagens förhållningssätt till arbetet för mänskliga rättigheter inom klädindustrin samlades data in från de utvalda företagens hemsidor. Datan består i hållbarhetsrapporter som redogör för företagets hållbarhetsutveckling i relation till mänskliga rättigheter. Dessa ska ge en mer detaljerad bild av företagets förhållningssätt till CSR.

3.2 Material

Under arbetets gång har konfirmeringsbias uppmärksammats som en viktig del av arbetsprocessen så att inte selektiv information väljs ut för att bekräfta redan befintliga uppfattningar. En återkommande fråga som har ställts genom arbetets gång är "kan det vara precis tvärtom?" En annan sak som har beaktats i strävan efter ett tillförlitligt arbete är att undersökningen ska kunna prövas intersubjektivt. Resultatet ska med andra ord kunna kontrolleras av en annan person som med samma metod gör en likartad undersökning. Materialet har därför valts ut i eftersträvan att utforma en vetenskaplig undersökning som ger ett likvärdigt resultat vid samma undersökning av nästkommande.²³ Syftet med det insamlade materialet är att resultatet ska vara begripligt, riktigt, relevant och ej tendentiöst utvalt. Den främsta databasen som har nyttjats vid litteratursökning är Google Scholar där sökord som bland annat *clothing industry and human rights*, *Bangladesh sustainable clothing industry* och

²³ Sandgren, Claes, 2015. *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare: Ämne, material, metod och argumentation*. Norstedts juridik: Stockholm. S. 13.

clothing industry and climate change har använts. Dessa sökord har använts både enskilt och i kombination med varandra. Valet att inkludera specifikt Bangladesh i sökningarna beror på att störst andel klädproduktion förläggs där. För den här studien kan Bangladesh därför anses vara mer relevant att studera än andra MUL-länder.

Materialet som har valts ut för att analyseras i uppsatsen består främst av vetenskapliga rapporter, organisationers rapporter och delvis ett par tidningsartiklar. Vid insamling av rapporter valdes i tidigt skede organisationerna Human Rights Watch, International Labour Organization, Amnesty International samt World Trade Organization ut eftersom dessa har ett välgrundat och välkänt förtroendefullt rykte att de för en pålitlig och opartisk rapportering och journalistik. I syfte att fortsätta tillämpningen av pålitliga källor valdes ett antal vetenskapliga rapporter ut från diverse forskare och organisationer. Även dessa valdes för att upprätthålla den opartiska och vetenskapliga grunden genom textens gång. Andra källor som berörde samma ämnesområde filterades under urvalets gång bort eftersom dessa inte var vetenskapligt belagda eller inte behandlade någon form av rapportering från utvalda organisationer. Det föreligger dock en medvetenhet att rapporteringar från utvalda människorättsorganisationer i viss mån kan vara partisk. Eftersom organisationers intentioner kan vara att förmedla ett visst budskap eller att framföra bevis för kritik vid olika företeelser som de anser går emot deras riktlinjer om synen på mänskligt värde bör man ge utrymme för viss kritisk granskning av deras rapportering. Rapporter som publiceras på organisationernas hemsidor är mestadels sekundärkällor och texter som har bearbetats. Viktigt att poängtera är dock att om man jämför liknande rapportering hos de olika organisationerna finner man att olika källor oftast bekräftar samma sak. Detta kan bero på att människorättsorganisationerna vill förmedla ett liknande budskap, men det talar även för att rapporteringen som görs är riktig och tillförlitlig.

Den utvalda tidsperioden år 2000–2019 har skapat en möjlighet att kunna uttala sig om förändring över tid. Avgränsningen i tid är rimlig eftersom konsumentens medvetenhet och engagemang för mänskliga rättigheter i relation till sin klädkonsumtion fick fäste vid slutet av 1990-talet och under början av 2000-talet. Eftersom tesen som drivs är att konsumenter har ett moraliskt ansvar för en hållbar klädproduktion är denna tidsavgränsning rimlig då man först under den här perioden aktualiserade att man som konsument har en stor påverkan i frågan.

Samtlig data som utgör underlaget för företagens hållbarhetsarbete har hämtats från de utvalda företagens hemsidor eftersom det är i dessa rapporter som företagen redovisar sin hållbarhetsutveckling i relation till mänskliga rättigheter. Motiveringen till varför hållbarhetsrapporter mellan åren 2015–2019 har valts ut är för att de ligger närmast i tiden och därmed är högst aktuella kopplat till diskussionen kring mänskliga rättigheter. Det föreligger dock en medvetenhet att företagens egna sammanställda rapporter nödvändigtvis inte behöver vara objektiva. Vid framställningen av hållbarhetsrapporter ska man vara medveten om att företag kan vara okritiska, vilket inte ger en fullständig bild av verkligheten. Delar av materialet som företaget publicerar kan arta sig mer eller mindre självkritiskt.

4 Resultat

Genom uppsatsens argumentationsanalys skapas ett omfattande resultat. I tur och ordning presenteras de mest frekventa argumenten som understödjer tesen (för argumenten). Sedan fortsätter en presentation av de argument som undergräver tesen (motargumenten). Intentionen med det här kapitlet är att skapa en övergripande bild av för- och motargumenten för att i kommande analys kunna föra en djupgående diskussion av dessa med koppling till moraliskt ansvar.

4.1 Argument som understödjer tesen

Utifrån det insamlade materialet bygger argumentationen som understödjer tesen att klädindustrin bidrar till mänskliga rättigheter på fyra stycken argument. I den här delen kommer dessa fyra argument att presenteras.

4.2.1 P1: Klädindustrin bidrar till ökad sysselsättning

Klädindustrin har en betydande roll för tillväxt- och utvecklingsstrategier i utvecklingsländer. Industrin är viktig inom ekonomiska och sociala termer då den på kort sikt ska tillhandahålla inkomster och jobb, särskilt för kvinnor, medan den på lång sikt ska bidra till att möjliggöra

för länders fortsatta ekonomiska utveckling. I de länder där företag har förlagt sin produktion utgör klädindustrin en viktig del av landets handel, BNP och diversifiering av export.²⁴ Även sysselsättningseffekterna resoneras vara mycket betydande. Man uppskattar att modeindustrin idag genererar sysselsättning till över sjuttiofem miljoner människor världen över.²⁵ Mode kan därför betraktas vara en viktig ekonomisk sektor med en väsentlig roll i strävan att uppnå de globala målen för hållbar utveckling.²⁶ Inom länder där företag förlägger sin produktion resoneras man att det genereras arbetstillfällen som tidigare inte har funnits då industrin är arbetsintensiv och erbjuder jobb för okvalificerad arbetskraft. Skapandet av arbetstillfällen i utvecklingsländer har varit särskilt starkt för kvinnor som sällan har några andra inkomstmöjligheter än de i hushållet eller inom den informella sektorn.²⁷

Traditionellt sett har klädindustrin varit betydande för många utvecklade länder då industrin har genererat många arbetstillfällen. Medan den totala sysselsättningen inom klädindustrin under de senaste decennierna enbart har förändrats marginellt har arbetsfördelningen mellan länder genomgått en central förändring då produktionen och sysselsättningen inom sektorn har förflyttats från USA och Europa till övervägande antal utvecklingsländer. Kläder har därför blivit en viktig exportvara för många utvecklingsländer. Bangladesh, Kambodja och Pakistan är några av de ekonomier som är mest beroende av klädexporten. Under år 2006 var Bangladesh det land vars ekonomi stod i störst beroendeställning av textilier och kläder med 83,5 procent som varuexportens totala andel. Under perioden 2008–2018 mer än tredubblade Bangladesh sin klädexport, vilket gör landet, tillsammans med Angola och Myanmar, till en av utvecklingsländernas största handelsexportörer.²⁸

För Bangladesh har därför klädindustrin varit en av de viktigaste källorna för tillväxt inom export och formell sysselsättning. Branschen spelar en nyckelroll i skapandet av

²⁴ International Monetary Fund Washington, D.C. 2005. Bangladesh: Poverty Reduction Strategy Paper. IMF Country Report No. 05/410. S. 186. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2005/cr05410.pdf> Hämtad 13.11.2019.

²⁵ UN Alliance for Sustainable Fashion: What is the UN Alliance for Sustainable Fashion? u.å. <https://unfashionalliance.org/> Hämtad 13.11.2019.

²⁶ United Nations Sustainable Development Goals: About the Sustainable Development Goals, u.å. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> Hämtad 13.11.2019.

²⁷ Nordås, Hildegunn Kyvik, 2004. World Trade Organization: The Global Textile and Clothing Industry Post the Agreement on Textiles and Clothing. Discussion Paper NO. 5. WTO Publications Centre: William Rappard. S. 1. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/discussion_papers5_e.pdf Hämtad 13.11.2019.

²⁸ World Trade Organization: World Trade Statistical Review 2019, 2019. S. 12-13. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf Hämtad 14.11.2019.

arbetstillfällena och innebär en inkomstförsörjning för cirka 3,5 miljoner människor.²⁹ Man beräknar att cirka 40 procent inom tillverkningssektorn är anställda inom klädindustrin och att branschen genererar indirekt stöd för cirka tio till femton miljoner människor. Under de senaste tjugo åren har antalet tillverkningsenheter vuxit från 180 till över 3,600 enheter med fabriker som vanligen sysselsätter omkring 200 till 1,200 arbetare.³⁰ Genom att använda sig av en genomsnittlig statistik baserad på observerad data från *UNIDO Industrial Statistics, World Development, and ILO Labour stats* från ett urval länder kan man se hur dessa medelvärden avslöjar att produktionen inom textilier och kläder genererar de flesta formella jobben i ett antal av de minst utvecklade länderna. För ett utvecklingsland som Kambodja, som finns med på listan över de tio största klädexportörerna år 2018, kan man studera hur deras klädindustri, som nästan var obefintlig under 1990-talet, under de senaste decennierna har blivit en viktig källa för export, formell sysselsättning och bidragande till landets BNP.³¹

4.2.2 P2: Klädindustrin främjar kvinnors ekonomiska frihet

I större utsträckning än män tenderar kvinnor i allmänhet att tilldelas, eller förväntas att utföra, huvuddelen av hushållsarbetet.³² Det leder till lägre diskretionär tid som kvinnan istället skulle kunna fördela på avlönat arbete. I brist på tillgång till arbeten som genererar en inkomstkälla kan kvinnans beroendeställning till manliga släktingar öka. Det begränsar möjligheterna för kvinnan att kunna ta plats i det offentliga rummet och göra sin röst hörd i den politiska sfären.³³ Som resultat av ökade anställningstillfällen inom klädindustrin har kvinnors rörlighet och synlighet i samhället under årens lopp tilltagit. Man visar på stadigt

²⁹ Wingborg, Mats, 2019. Union to Union: Bangladesh. <https://www.uniontounion.org/bangladesh> Hämtad 25.11.2019.

³⁰ Mlachila, Montfort & Yongzheng, Yang, 2004. The End of Textile Quotas: A Case Study of the Impact on Bangladesh. IMF Working Paper No. WP/04/108. International Monetary Fund: Washington. S. 6-7.

³¹ World Trade Organization: World Trade Statistical Review 2019, 2019. S. 120. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf Hämtad 14.11.2019.

³² Kalm, Sara, 2002. Om akademiskt hushållsarbete och dess fördelning. Sociologisk Forskning, årgång 56, NO. 1. S. 17.

³³ Kabeer, N. 1999. Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment. Development and Change, 30 (3). S. 435–464.

ökande framsteg i kvinnors ekonomiska deltagande som resultat av sysselsättning inom klädindustrin. Kvinnans status inom hushåll, samhälle och stat har därför förbättrats.³⁴

I Bangladesh är klädindustrin den främsta arbetsgivaren för kvinnor i den formella sektorn. Industrin har stärkt många kvinnors möjlighet till ekonomisk frihet genom att erbjuda dem jobb med en inkomst som kan höja deras röster och beslutsfattande även i hemmet. Författare Fauzia Erfan Ahmed analyserar i sin bok *The Rise of the Bangladesh Garment Industry: Globalization, Women Workers, and Voice* vilken betydelse inkomsten har för olika grupper kvinnor i ett hushåll. Genom intervjuer med kvinnor anställda inom klädindustrin kommer Ahmed fram till att kvinnans röst inom hushållet är relaterat till hennes omständigheter och bakgrund. Hon skriver att för kvinnor som kommer från fattigdom har klädindustrin inneburit en ökning av deras anställningsmöjligheter då dessa kvinnor annars tenderar att vända sig till yrken inom hemtjänst, prostitution eller som hembaserad arbetare. Även kvinnor som kommer från högre samhällsklasser vänder sig till klädindustrin eftersom det anses vara kanske den enda respektabla anställningsformen för kvinnor inom den samhällsklassen. I dessa fall menar Ahmed att kvinnan har möjlighet att använda sina intäkter till att höja levnadsstandarden även om hon menar att bara en liten procentuell andel kvinnor inom den högre samhällsklassen använder sina intäkter enbart för sina egna behov. Hon skriver att det snarare är unga och ogifta kvinnor från fattiga förhållanden på landsbygden som, precis som kvinnor från högre samhällsklasser, har mer kontroll över sin ekonomi, men som använder sina intäkter för enskilt bruk. Man bör dock ta hänsyn till aspekten att ogifta kvinnor av andra anledningar ofta har större möjlighet att utveckla sin ekonomiska frihet. Då arbetet inom klädindustrin skadar ogifta kvinnors sexuella anseende gör det dem betydligt mindre berättigade till äktenskap, vilket gör att de kan behålla lönen själva. Många andra kvinnor som arbetar inom klädindustrin kan tvingas lämna ifrån sig sina intäkter till mannen i hushållet och vågar inte motsätta sig förhållningsreglerna i rädsla att bli lämnade.³⁵ Detta behöver dock inte nödvändigtvis motsätta sig argumentationen att klädindustrin bidrar till

³⁴ International Monetary Fund Washington, D.C. 2005. Bangladesh: Poverty Reduction Strategy Paper. IMF Country Report No. 05/410. S. 150. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2005/cr05410.pdf> Hämtad 13.11.2019.

³⁵ Erfan Ahmed, Fauzia, 2004. *The Rise of the Bangladesh Garment Industry: Globalization, Women Workers, and Voice*. NWSA Journal, Vol. 16, NO. 2. The Johns Hopkins University Press. S. 40-41. <https://www.jstor.org/stable/pdf/4317051.pdf?refreqid=excelsior%3A68347989a5e6dfdb486d08a98b769589> Hämtad 14.11.2019.

kvinnans ekonomiska frihet då denna systematik snarare beror på att patriarkala strukturer genomsyrar samhället.

4.2.3 P3: Klädindustrin bidrar till höjda minimilöner

Klädindustrin bidrar till mänskliga rättigheter då industrin deltar i utvecklingen av rättvisa och gynnsamma arbetsvillkor i form av höjda minimilöner. I klädproduktionen har utvecklingsländer ofta en jämförande fördel gentemot utvecklade länder eftersom de kan konkurrera om lägre löner. Det är i alla fall ett traditionellt argument ur en ekonomisk synvinkel, men används även ibland som ett negativt argument för att påvisa att de låga lönerna i utvecklingsländer är orättvisa i relation till de högre lönerna inom klädindustrin i utvecklade länder. Det finns flera felaktiga och ofullständiga slutsatser med det argumentet. Vad som i själva verket är av betydelse är huruvida lönerna inom klädindustrin i utvecklingsländerna skiljer sig från lönerna i andra sektorer, och om arbetstagarna överhuvudtaget skulle ha fått någon formell lön från annat håll om inte klädindustrin hade existerat. Detta är en svår fråga eftersom det konstruerar en kontrafaktisk historieskrivning, men konstaterat är att klädindustrin förser stora möjligheter att erhålla formell lön, vilket är osedvanligt i utvecklingsländer där arbetsmarknaden domineras av informell sysselsättning. Datakällor från ILO, Världsbanken och United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) tyder på att anställning inom klädindustrin inte är den minst betalda formella sysselsättningen, även om det heller inte är den mest betalda. I exempelvis Kambodja är lönerna som betalas till arbetare inom klädtillverkningen högre än de som betalas till arbetare inom jordbrukssektorn. Enligt data från 2008 var nittio procent av de anställda inom tillverkning i Kambodja anställda inom klädtillverkningen där månadslönen låg precis under genomsnittet i jämförelse med andra sektioner, såsom arbete inom sjukvården eller socialt arbete, men genomsnittet låg högre i jämförelse med sektorer såsom glasproduktion eller publicering.³⁶

³⁶ Keane, Jodie & te Velde William, Derk, 2008. The Role of Textile and Clothing Industries in Growth and Development Strategies. S. 16-17.
<https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/3361.pdf> S. 16-17. Hämtad 2.12.2019.

I arbetsbladet *Better Factories* som ILO publicerade år 2008 antyder man att klädindustrin genererade högre löner, med genomsnitt 70 USD per månad, än den dåvarande kambodjanska minimilönen på 45 USD per månad.³⁷ Även i Bangladesh har minimilönen blivit högre då regeringen under 2018 höjde gränsen till 95 USD i månaden. Fackets representant i förhandlingarna föreslog dock en ökning till 142 USD med argumentationen att den nya minimilönen fortfarande inte är en så kallad levnadslön, det vill säga att det inte går att försörja en barnfamilj på de beaktade utgifterna. För att det ska kunna kallas en levnadslön har Industriall Bangladesh Council (IBC) räknat ut att lönen bör vara cirka 188 USD per månad.³⁸ Detta motsäger dock inte argumentet att klädindustrin bidrar till höjda minimilöner, utan snarare att taket borde höjas för hur mycket en minimilön bör vara på.

4.2.4 P4: Klädföretag deltar i utvecklingen av rättvisa och gynnsamma arbetsvillkor

Klädindustrin bidrar till mänskliga rättigheter då klädföretag deltar i utvecklingen av rättvisa och gynnsamma arbetsvillkor. De gör detta genom olika målsättningar och hållbarhetsrapporter som de publicerar offentligt. Exempel på företag som arbetar med långsiktig transparens är H&M³⁹, Inditex⁴⁰ och Lindex.⁴¹ Transparens handlar om hur öppna företag är mot externa intressenter.

Investeringar i socialt ansvarstagande, CSR, ses mer och mer som ett sätt att öka konkurrenskraften på. En förklaring till varför är att samhället har fått en ökad medvetenhet och förståelse för innebörden av hållbara investeringar samt ökad förståelse för hur företagen på så sätt kan påverka samhällsutvecklingen, särskilt för utvecklingsländer. Mänskliga rättigheter har inom affärsvärlden ofta översatts till "de anställdas arbetsvillkor och

³⁷ Boyle, Conor, 2008. ILO Better Factories Cambodia Remediation Modular Training Program: Facilitator's Manual. S. 6-22. <https://betterwork.org/cambodia/wp-content/uploads/2008/10/ILO-Facilitator-Mannual-en.pdf> Hämtad 2.12.19.

³⁸ IndustriALL Global Union: Bangladesh: Unions Demand Better Wages For Garment Workers, 2018. <http://www.industriall-union.org/bangladesh-unions-demand-better-wages-for-garment-workers> Hämtad 2.12.2019.

³⁹ H&M Group: Sustainability Report 2018, 2018. https://about.hm.com/content/dam/hmgroup/groupsite/documents/masterlanguage/CSR/reports/2018_Sustainability_report/HM_Group_SustainabilityReport_2018_%20FullReport.pdf Hämtad 2.12.2019.

⁴⁰ Inditex: Annual Report 2018, 2018. <https://www.inditex.com/documents/10279/619384/Inditex+Annual+Report+2018.pdf/25145dd4-74db-2355-03f3-a3b86bc980a7> Hämtad 2.12.2019.

⁴¹ Lindex: Sustainability 2018, 2018. <https://about.lindex.com/files/documents/lindex-sustainability-report-2018.pdf> Hämtad 2.12.2019.

levnadsförhållanden." Under senare års växande globalisering har de multinationella företagen blivit tvungna att ta ökad hänsyn till detta, delvis eftersom skandaler om till exempel utnyttjande av arbetskraft i utvecklingsländer på ett oacceptabelt sätt har kommit upp till ytan. Rapportering som skadar företagets rykten kan med andra ord motivera företagen att arbeta mer transparent och hållbart. Man skulle därför kunna hävda att kapitalismen kan bidra till bättre levnadsvillkor för arbetstagare, även om företag möjligen arbetar för hållbarhet av ekonomiska snarare än moraliska skäl. Oavsett om förändring till en mer hållbar klädindustri beror på egen nytta eller inte medverkar dock företag till bättre arbetsvillkor för arbetstagare i länderna där man har förlagt sin produktion. Fem år efter Rana Plaza olyckan i Bangladesh då 1,138 textilarbetare miste livet bestämde man år 2018 att förlänga och sluta ett nytt säkerhetsavtal. Strax efter olyckan tecknades brand- och byggnads säkerhetsavtalet *Bangladesh Accord on Fire and Building Safety* mellan fackföreningar och företag. Över 200 företag skrev under, däribland H&M, Lindex och KappAhl. Avtalet har lett till att över 1,000 fabriker har inspekterats och att tiotusentals brister har åtgärdats.⁴²

4.2 Argument som undergräver tesen

Utifrån det insamlade materialet bygger argumentationen som undergräver tesen att klädindustrin inte bidrar till mänskliga rättigheter på fyra stycken argument. I den här delen kommer dessa fyra argument att presenteras.

4.3.1 C1: Klädindustrin präglas av ohälsosamma arbetsförhållanden

Rana Plaza katastrofen är känd som den dödligaste olyckan i textilindustrins historia. Morgonen den 24:e april 2013 rasade plötsligt en åtta våningar hög kontors- och fabriksbyggnad strax utanför Bangladesh huvudstad Dhaka och 1,138 personer miste livet.

⁴² Andersson, Anton, 2018. Fem år efter Rana Plaza-olyckan – nu sluts nytt säkerhetsavtal. I: *Handelsnytt* 24.5.2018. <https://handelsnytt.se/2018/05/24/fem-ar-efter-rana-plaza-olyckan-nu-sluts-nytt-sakerhetsavtal/> Hämtad 2.12.2019.

Bara fem månader tidigare hade minst 112 arbetare förlorat sina liv i ytterligare en tragisk olycka då de var oförmögna att ta sig ut när en brand i en klädfabrik bröt ut. Bägge olyckorna menar man berodde på att fabriksbyggnaderna konstruerats med undermåliga material och i uppenbar avsaknad av byggkoder. Det är ett inte alltför ovanligt problem i utvecklingsländer där byggmaterial kan vara mycket dyrt och där byggnadsinspektioner sällan sker.⁴³

I ett av sina arbetsblad skriver ILO om grundläggande principer och arbetarrättigheter inom klädindustrin. Organisationen menar att klädindustrin idag präglas av dåliga arbetsvillkor, osäkra och våldsamma arbetsplatser, ojämställdhet mellan könen, barn- och tvångsarbete samt frånvaro av föreningsfrihet och social dialog.⁴⁴ Det framgår att även om industrins miljömässiga hållbarhet är ett växande problem fortsätter överträdelser av arbetstagarnas rättigheter att dominera rapporter och nyhetsartiklar om textilbranschen. När industrier flyttas till lågkostnadsländer där kapaciteten att genomföra lagar och förordningar är begränsad, samtidigt som trycket på lönsamhet, arbetstider och löner ökar, är risken stor att grundläggande principer och arbetarrättigheter utesluts.⁴⁵

När Better Buying publicerade sin *Index Report 2018* rapporterade man att 55 procent av klädkedjornas leverantörer ansåg att förhandlingsstrategierna mellan parterna hade ett för högt tryck.⁴⁶ Eftersom klädföretagen ofta är i stånd att diktera det pris de är villiga att betala till leverantören, och kan besluta inom vilken tid leverantören ska tillhandahålla varorna, medför det en hög ekonomisk press för leverantören.⁴⁷ Det innebär även att det på leverantörsnivå skapas hård priskonkurrens mellan varandra och att klädföretag istället för att välja leverantörer som är engagerade i anständiga arbetsförhållanden väljer andra billigare

⁴³ Than, Ker, 2013. Bangladesh Building Collapse Due to Shoddy Construction. I: *National Geographic News* 26.4.2013.
<https://www.nationalgeographic.com/news/2013/4/130425-bangladesh-dhaka-building-collapse-world/> Hämtad 19.11.2019.

⁴⁴ International Labour Organization: *The Future of Work in Textiles, Clothing, Leather and Footwear*, 2019. Working Paper No. 326. S. 15.
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_669355.pdf Hämtad 19.11.2019.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 18.

⁴⁶ Better Buying: *Index Report, Fall 2018: Purchasing Practices Performance in Apparel, Footwear, and Household Textile Supply Chains*, 2018. S. 7.
https://betterbuying.org/wp-content/uploads/2018/10/Better-Buying-Benchmark-Report_fall-2018.pdf Hämtad 20.11.2019.

⁴⁷ Human Rights Watch: "Paying for a Bus Ticket and Expecting to Fly" How Apparel Brand Purchasing Practices Drive Labor Abuses, 2019. S. 12.
https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/wrd0419_web2.pdf Hämtad 20.11.2019.

leverantörer som sänker kostnaderna för sociala utgifter för att kunna vara konkurrenskraftiga.

⁴⁸ Fabriker som befinner sig i ekonomiskt pressade situationer investerar inte tillräckligt mycket i brandskydd eller byggnadssäkerhet. En studie av International Finance Corporation i Bangladesh underströk kopplingen mellan leverantörers samarbete med klädföretag och fabrikernas brand- och byggsäkerhet. Fabrikernas berättigande av lån för att göra dessa finansiella investeringar påverkas av deras förmåga att visa starka affärsrelationer med bra kassaflöde, vilket stod i direkt beroende till samarbete med klädföretagen. Av orsaken att många leverantörer inte väljer att göra finansiella investeringar på grund av ekonomiska skäl har arbetstagare beskrivit i intervjuer för Human Rights Watch om de utmanande omständigheter under vilka de arbetar. Det framkommer i rapporten hur de anställda tvingas arbeta i outhärdlig värme med näst intill obefintlig luftcirkulation för att investeringar inte läggs på ett fungerande luftbehandlingssystem.⁴⁹

4.3.2 C2: Klädindustrin har ett bristande miljöperspektiv

Ett annat argument till varför klädindustrin inte bidrar till mänskliga rättigheter är att industrin har ett bristande miljöperspektiv. Tillverkning, transport och knapphändig återvinning av allt material som produceras kan bedömas vara en bidragande faktor till klimatförändringar på grund av dess negativa inverkan på klimatet. I *Fashion Measuring Report 2018* beräknar konsultbolaget Quantis klimatpåverkan för olika industrier och kommer fram till att modeindustrin är en av de största miljöbovarna då den står för cirka åtta procent av den globala klimatpåverkan. För att ge perspektiv på siffrans värde går det att jämföra med flyget som står för cirka fyra procent av de globala utsläppen av växthusgaser.⁵⁰

En del av problematiken grundar sig i hur företagen har öppnat upp för kundens möjlighet att konsumera. I ett protokoll som publicerades av Europaparlamentet år 2019 rapporteras det om ett flertal trender som har bidragit till konsumtionsökningen av kläder i Europa. En av dessa betydande trender har varit ökningen av snabbmode, så kallad *fast*

⁴⁸ Ibid., s. 13.

⁴⁹ Ibid., s. 6-7.

⁵⁰ Quantis: Measuring Fashion 2018: Environmental Impact of the Global Apparel and Footwear Industries Study: Full Report and Methodological Considerations, 2018. S. 18-19.
https://quantis-intl.com/wp-content/uploads/2018/03/measuringfashion_globalimpactstudy_full-report_quantis_cwf_2018a.pdf

fashion. Affärsmodellen bygger på att reproducera stilar från mer exklusiva klädmärken och leverera dessa på kort tid till billiga priser, vanligtvis med material av sämre kvalitet.

Snabbmode möjliggör det ständiga erbjudandet av nya stilar, vilket har resulterat i att det genomsnittliga antalet kollektioner som släpps av europeiska klädföretag per år har gått från två stycken år 2000 till fem stycken år 2011. Detta menar man har lett till att konsumenter i allt högre grad ser billiga kläder som förgängliga varor, nästan som engångsbruk, som kastas bort efter att ha använts endast sju eller åtta gånger.⁵¹

Det är miljöbelastande att tillverka kläder. Det krävs dels stora mängder kemikalier, vatten och energi för att framställa fibrer, men även för att färga och tillverka tyger och transportera kläder. I sin rapport skriver Quantis att den globala konsumtionen av fibermaterial har nått 11,4 kg per capita, baserat på en egen studie från 2016. USA har den högsta efterfrågan på klädfibrer, som uppgår till 37,6 kg per capita, följt av Europa (31,21 kg) och Kina (1,08 kg). Indikationer tyder på att de energiintensiva processerna färgning, efterbehandling, garnberedning och fiberproduktion är de främsta orsakerna till branschens globala föroreningseffekter. De flesta av dessa effekter är ett direkt resultat av produktionens beroende av kol och naturgas som ska generera el och värme vid tillverkning. Asiatiska länder som Kina, Indien och Bangladesh utgör inte enbart de största tillverkarna, utan har också starkt kolbaserad energiförsörjning vid produktion, vilket man menar står för 60 respektive 70 procent av klimatpåverkan i färgnings- och efterbehandlingsstadiet.⁵² Man menar även att fiberproduktion, färgnings- och efterbehandling samt garnberedning, förutom att ha en starkt kolbaserad produktion, även har störst negativ effekt på ekosystemet. Vid fiberproduktion är den främsta faktorn till klimatpåverkan bomullsodling som i och med användningen av bekämpningsmedel innebär en negativ inverkan på ekosystemet.

⁵¹ Šajn, Nikolina, 2019. European Parliamentary Research Service: Environmental Impact of the Textile and Clothing Industry: What Consumers Need to Know. S. 2.

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633143/EPRS_BRI\(2019\)633143_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633143/EPRS_BRI(2019)633143_EN.pdf)

⁵² Quantis: Measuring Fashion 2018: Environmental Impact of the Global Apparel and Footwear Industries Study: Full Report and Methodological Considerations, 2018. S. 19-21.

https://quantis-intl.com/wp-content/uploads/2018/03/measuringfashion_globalimpactstudy_full-report_quantis_cwf_2018a.pdf

4.3.3 C3: Klädindustrins negativa klimatpåverkan bidrar till kränkningar av mänskliga rättigheter

Forskarna är rörande överens om att extrema väderhändelser kommer att bli vanligare i takt med klimatförändringarna.⁵³ När koldioxid (CO₂) släpps ut i atmosfären fungerar det som ett täcke som förhindrar värmen från att ta sig ut. En uppenbar effekt av detta är en varmare värld. Högre temperaturer är sammankopplat till nästan alla av klimatförändringarnas allvarligaste effekter som inkluderar mer frekventa och intensiva värmevågor, sämre skördar och dramatiska förändringar i djur- och växtvärlden. Extremväder i form av orkaner och torka försätter ett växande antal människor och samhället i livshotande situationer.⁵⁴

Historiskt sett har utvecklade länder varit de som främst har bidragit till klimatförändringar medan utvecklingsländer är de som tenderar att drabbas hårdast av konsekvenserna. De mest förödande effekterna av klimatförändringarna syns tydligast i världens fattigaste delar.⁵⁵ Områden som är naturligt varma och torra har blivit ännu varmare och torrare, områden som ofta drabbas av svåra stormar och översvämningar har drabbats av ännu värre extremväder. Störst effekter syns i låginkomstländer, till stor del på grund av att samhället i dessa länder ofta är dåligt rustat för att stå emot stora påfrestningar.⁵⁶

Klädindustrin kan onekligen betraktas ha påfrestningar för miljön genom sin tillverkning, transport och brist på återvinning av förbrukat material. Påfrestningar på klimatet förväntas påverka säkerheten och hälsan på arbetsplatser ytterligare, särskilt i de minst utvecklade länderna.⁵⁷ Det innebär att de främsta effekterna kommer att synas på platser där en stor del av klädindustrin har förlagt sin produktion. Klimatförändringarnas effekter utgör redan ett hot mot arbetsvillkoren och för arbetstagarnas säkerhet och hälsa inom branschen

⁵³ Naturskyddsföreningen: Frågor och svar om klimatförändringarna, u.å. <https://www.naturskyddsforeningen.se/svar-pa-tal-om-klimatet> Hämtad 3.12.2019.

⁵⁴ Doney, Scott C. 2011. Climate Change Impacts on Marine Ecosystems: Annual Review of Marine Science Vol. 4. S. 11-37.

⁵⁵ Skillington, Tracey, 2017. Climate Justice and Human Rights. Palgrave Macmillan US. S. 155-156.

⁵⁶ Naturskyddsföreningen: Frågor och svar om klimatförändringarna, u.å. <https://www.naturskyddsforeningen.se/svar-pa-tal-om-klimatet> Hämtad 3.12.2019.

⁵⁷ International Labour Organization: The Future of Work in Textiles, Clothing, Leather and Footwear, 2019. Working Paper No. 326. S. 9-10. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_669355.pdf Hämtad. 3.12.2019.

och kommer sannolikt att fortsätta göra det i framtiden, särskilt i de minst utvecklade länderna som har begränsad infrastruktur och resurser för att skydda befolkningen och industrier från höga temperaturer, luftföroreningar och extrema väderhändelser. När det blir för varmt tenderar människor att arbeta mindre effektivt, särskilt utomhus eller i fabriker utan luftkonditionering, vilket ökar risken för fysisk överansträngning och mental utmattning. Extrema temperaturer ökar även risken för olyckor och utsätter arbetstagare för allvarliga hälsorisker som till exempel värmeslag, svår uttorkning och utmattning. Dessa kan bli livshotande när kroppstemperaturen stiger över 40,6 ° C. Värme förvärrar också riskerna med användning av kemikalier, såsom lösningsmedel vid tillverkning av skor, som förångas snabbare på varma arbetsplatser.⁵⁸

4.3.4 C4: Kvinnliga arbetstagare utsätts för verbala och sexuella övergrepp i klädfabrikerna

Inom klädindustrin utnyttjas kvinnor som billig arbetskraft och som kvinna man löper stor risk att utsättas för verbala och sexuella övergrepp. Kvinnor som blir anställda av leverantörer till ledande företag inom globala värdekedjor är i allmänhet unga och utbildade. De tenderar att anställas inom mer arbetsintensiva och exportorienterade segment av den globala produktionen, till exempel i kläd- och textilfabriker i låginkomstländer där lönerna är låga och möjligheterna att arbeta sig uppåt är begränsade.

Human Rights Watch (HRW) refererar i sin rapport *Paying for a bus ticket and expecting to fly* från 2018 till en rad intervjuer som de tidigare har gjort med kvinnor anställda inom klädindustrin i länder som bland annat Kambodja och Indien. Det framkommer genom berättelser att verbala övergrepp och sexuella trakasserier mot kvinnliga arbetare inte är ovanligt förekommande i fabriker. De intervjuade kvinnorna berättar exempel om när manliga handledare har begärt sexuella handlingar i utbyte mot mindre arbetsbelastning eller mot godkännande av ledighet. Det framkommer även hur kvinnor går med på sexuella handlingar med manliga mekaniker eftersom de är beroende av att mekanikerna underhåller maskinerna ordentligt så att de kan arbeta i snabb takt. Arbetstagare från olika länder har berättat om bestående verbala övergrepp, inklusive sexuell förnedring av kvinnliga arbetare, från arbetsledare och chefer. Eftersom det underliggande trycket stärks av leverantörernas

⁵⁸ Ibid., s. 20-21.

påtryckningar att försöka driva produktionen framåt i en orimlig takt menar HRW att man delvis använder verbala övergrepp som en metod för att driva på de anställda att arbeta snabbare. Påföljderna blir i många fall att arbetare avstår från att ta pauser i hopp om att undvika övergreppen.⁵⁹

År 2014 framkom det i ett diskussionsdokument från ILO Better Work att man samlat in undersökningsdata om verbala övergrepp från arbetsledare i klädfabriker i Vietnam, Indonesien och Jordanien. Undersökningsdatan visade att fabrikerna var mer benägna att understödja en förnedrande arbetsmiljö om lönerna var låga, handledarnas löner var bundna till produktivitet, eller om fabriken hade för många så kallade "rusningsordrar".⁶⁰ Av allt att döma syns en parallell mellan det intensiva trycket på fabriker att upprätthålla en hög produktivitet samt de sexuella- och verbala övergrepp som arbetstagare utsätts för.

5 Analys

I analysens första del kommer de argument som i uppsatsen identifieras förekomma i debatten kring hållbar klädkonsumtion att länkas till mänskliga rättigheter. Detta görs för att tydliggöra vilka rättigheter som aktualiseras med respektive argument för att sedan kunna identifiera klädindustrins roll i relation till mänskliga rättigheter.

P1: Klädindustrin genererar arbetstillfällen som annars inte skulle ha existerat i landet där produktionen är förlagd. Rätten till arbete är en mänsklig rättighet enligt artikel 23.1 i FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna (UDHR)⁶¹ och är erkänd i internationell människorätt då den ingår i den internationella konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (ICESCR) där rätten till arbete betonar ekonomisk, social och kulturell

⁵⁹ Human Rights Watch: "Paying for a Bus Ticket and Expecting to Fly" How Apparel Brand Purchasing Practices Drive Labor Abuses, 2019. S. 41-42.
https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/wrd0419_web2.pdf Hämtad 28.11.2019.

⁶⁰ Rourke, Emily R. 2014. "Is There a Business Case Against Verbal Abuse? Incentive Structure, Verbal Abuse, Productivity and Profits in Garment Factories" I: *ILO Better Work Discussion Paper Series* No. 15.
<https://betterwork.org/global/wp-content/uploads/2014/09/DP-15-web.pdf> Hämtad 28.11.2019.

⁶¹ United Nations: Universal Declaration on Human Rights, 1948:23.1
<https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> Hämtad 9.12.2019.

utveckling.⁶² Klädindustrins sysselsättningseffekter kan resoneras vara mycket betydande i arbetet för mänskliga rättigheter då rätten till arbete är en grund för att förverkliga andra mänskliga rättigheter och för att leva ett liv med värdighet. Det inkluderar möjligheten att inneha en försörjning genom fritt val eller godtaget val av arbete.

P2: Klädindustrin bidrar till utveckling av mänskliga rättigheter för att den främjar kvinnors ekonomiska frihet. Ekonomisk frihet handlar i huvudsak om att säkerställa mänskliga rättigheter. Att stärka och utvidga ekonomisk frihet garanterar en individs naturliga rätt att uppnå sina mål och äga värdet av det personen skapar. Ekonomisk frihet är varje människas grundläggande rätt att kontrollera sin egen arbetskraft och egendom. I ett samhälle med ekonomisk frihet är individer berättigade till arbete, att tillverka och konsumera fritt och att investera hur de än behagar. Ekonomisk frihet kan kopplas till ökat välstånd. Idealen kring ekonomisk frihet är starkt förknippade med hälsosammare samhällen, renare miljöer, mänsklig utveckling, demokrati och eliminering av fattigdom.

P3, P4: Klädindustrin bidrar till mänskliga rättigheter genom sitt deltagande i utvecklingen av rättvisa och gynnsamma arbetsvillkor. I det tredje argumentet i form av höjda minimilöner och i det fjärde argumentet i form av olika målsättningar och hållbarhetsrapporter som klädföretag publicerar offentligt. Enligt artikel 23.1 UDHR samt artikel 7 ICESCR har var och en rätt till rättvisa och gynnsamma arbetsvillkor. Hållbarhetsrapporterna kan ses som ett resultat av klädföretagens strävan efter att lägga vikt vid betydelsen av att uppfylla denna rättighet. Rapporternas funktion är att genom företagets transparenta arbete bevisa att diskriminering, ojämlikhet och brist på skäliga arbetsförhållanden inte förekommer.

Enligt allmän kommentar Nr. 23 (2016) gällande rätten till rättvisa och gynnsamma arbetsvillkor artikel 7 ICESCR har alla arbetare rätt till en rättvis lön. Begreppet rättvis lön är inte statisk eftersom det beror på en rad objektiva kriterier som inte bara återspeglar arbetets resultat utan även arbetarens ansvarsområde, kompetensnivå och utbildningen som krävs för

⁶² United Nations: International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx> Hämtad 9.12.2019.

att utföra arbetet. Varje bedömning av rättvisa bör också ta hänsyn till kvinnliga arbetares ställning, särskilt när deras arbete och lön traditionellt sett undervärderas.⁶³

C1: Rapportering exponerar dåliga arbetsförhållanden i form av bristande säkerhet som utgör ett stort säkerhetshot för anställda. ILO Safety and Health in Construction Convention, 1988 (No. 167) avser mänskliga rättigheter på arbetsplatsen. Enligt artikel 10 ska nationella lagar och förordningar föreskriva att arbetstagare ska inneha rättighet samt skyldighet att på varje arbetsplats delta i att säkerställa att arbetsförhållandena är säkra i sådan omfattning som deras kontroll över utrustning och arbetsmetoder tillåter. Enligt artikel 13 ska alla lämpliga försiktighetsåtgärder vidtas för att säkerställa att alla arbetsplatser är säkra utan risk för inskränkning på arbetstagarnas säkerhet och hälsa.

C2, C3: Dessa argument kopplar klädindustrins verksamhet till bidragandet av klimatförändringar i form av koldioxidutsläpp och vattenföroreningar. Här nämns de bidragande faktorerna som cirkulerar kring klädkonsumtionen samt vad konsekvenserna blir, och för vilka, till följd av klimatförändringarna. De flesta internationella uttalanden om mänskliga rättigheter och klimatförändringar har betonat de potentiella negativa effekterna av klimatförändringar på rättigheterna till liv, mat, vatten, hälsa, bostad, utveckling och självbestämmande. Dessa rättigheter är uppräknade i de grundläggande konventionerna i internationell människorätt. Parisavtalet som antogs den 12:e december 2015 är den viktigaste indikationen för att öka medvetenheten om förhållandet mellan klimatförändringar och mänskliga rättigheter. Det är även det första klimatavtalet som erkänner relevansen av mänskliga rättigheter. De nämnda grundläggande rättigheterna har man konstaterat hotas av klimatförändringarna, främst i fattiga delar av världen. Analyser fokuserar på förväntade konsekvenser för människor med koppling till globala miljöfenomen som havsnivåökning, ökenspridning, temperaturökningar, extrema väderhändelser och förändringar i nederbörd. De visar att samtida konsekvenser av klimatförändringarna har störst påverkan på de som bidrar minst till de totala koldioxidutsläppen.

⁶³ United Nations: Economic and Social Council, 2016. General comment No. 23. <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4sIQ6QSmIBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQfoUYY19kME5pOqRbao%2BukB1Kzn1MMnQL24FFvtIdk%2F%2FR%2FF0GthE%2BTiGSATb%2BUa3WMs0%2F%2BfvfQFg02%2BY%2FTVUqU> Hämtad 17.12.2019.

C4: Kvinnor utnyttjas som billig arbetskraft i industrin och som kvinna löper stor risk att utsättas för sexuellt utnyttjande och verbala övergrepp. Våld mot kvinnor på arbetet är ett utbrett och stort hinder för kvinnors åtnjutande av grundläggande rättigheter och friheter. Enligt artikel 1 ILO Convention 190 Concerning the Elimination of Violence and Harassment In the World of Work avser man med uttrycket "våld och övergrepp" en rad oacceptabla beteenden och praxis i arbetslivet. Det kan gälla enstaka eller upprepade händelser som syftar till, eller resulterar i, eller sannolikt kommer att leda till fysisk, psykologisk, sexuell eller ekonomisk skada. Med uttrycket "könsbaserat våld och trakasserier" avser man våld och trakasserier riktade mot personer på grund av deras könstillhörighet.⁶⁴ Könsdiskrimineringen och det sexuella våldet i klädfabrikerna kan man argumentera bryter mot gällande överenskommelser.

Den första strategin som Young lyfter fram att man använder för att avsäga sig moraliskt ansvar i sociala processer är förtingligande. Associerat till klädindustrin kan denna strategi användas för att se relationen mellan producent och konsument som en relation mellan ting snarare än som dominans- och underordningsrelationer mellan människor. Producenten, fabriksarbetaren, uppfattas som ett objekt snarare än ett subjekt, det vill säga en människa. Man avhumaniserar arbetaren genom att ersätta synen på människan som ett subjekt till en syn på människan som ett produktionsmedel. Genom förtingligande avsäger man sig sitt ansvar. I relation till klädindustrin skulle det innebära att konsumenten avhumaniserar producenten genom att se denna som ett objekt i produktionsprocessen av sin klädkonsumtion. Konsumenten avsäger sig ansvarstagandet att utkräva rättvisa arbetsförhållanden för de bakom tillverkningen av det man konsumerar. Då man genom förtingligande uppfattar producenten som en del av maskinerna i fabrikskedjan har en förvrängd och avhumaniserad människosyn skapats. Det finns ett stort utrymme för ansvarstagande i klädindustrin. Att människor råkar illa ut till följd av dåliga arbetsförhållanden, att den här omfattande industrin har stora miljöpåfrestningar, eller att

⁶⁴ International Labour Organization: Convention 190 Concerning the Elimination of Violence and Harassment in the World of Work, 2019.
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_711570.pdf
 Hämtad 10.12.2019.

anställda utsätts för sexuella hot och trakasserier erbjuder ett stort utrymme ansvarstagande för de parter som upprätthåller industrin. Ibland ursäktas dock förtingligande med att marknadsprocesser naturligt skapar ojämlikheter och att effekterna av dessa sociala processer inte har sitt ursprung i mänskliga handlingar. Uppfattningen att konsekvenser som kan vara förödande för mänskliga rättigheter skulle vara en godtagbar del av marknadsprocessen är att se människorna som far illa ut som ersättliga objekt snarare än egna individer.

Andra strategin som lyfts fram för att avsäga sig ansvar är att förneka att det finns en koppling mellan en själv och dem. För att man ska vilja ta ansvar för vad som händer andra måste det finnas en direkt och synlig koppling mellan parterna. Det kan stämma att det enskilda intresset att konsumera kläder till billigt pris ger ett litet bidrag till incitamentsstrukturen som får klädföretag att vilja öka sina intäkter och därmed upprätthålla bristfälliga arbetsförhållanden i sina fabriker, men som konsument anser man inte att det tillhör eget ansvar att försöka förbättra möjligheterna för arbetstagare med sämre arbetsförhållanden då man inte har någon koppling till dem. De som odlar bomull, tillverkar tyger eller jobbar för att leverera den färdiga produkten finns normalt sett inte inom ramen för konsumenternas oro. Ändå är man medveten om att den färdiga produkten inte skulle ha funnits där om det inte vore för dessa producenter. Man är även medveten om den aktuella debatten kring dåliga arbetsförhållanden och utsläpp av miljögifter vid klädproduktionen, men trots det är avsikten ofta att konsumera billigt.

O'Neill menar att när andra begär att vi ska agera annorlunda eftersom våra handlingar påverkar dem negativt, eller när vi ombeds kompensera för konsekvenserna av våra handlingar, förnekar vi ofta att vi har en skyldighet gentemot dem eftersom vi förnekar kopplingen mellan oss. När det aktualiseras att många kvinnliga textilarbetare utsätts för verbala och sexuella övergrepp i fabriker kan man som konsument uppleva en orättvisa för dessa kvinnor, men det räcker oftast inte till för att man ska ändra sina konsumtionsvanor. Ändå finns det mycket som talar för att kopplingen är tillräckligt stark för att man ska känna sig skyldig att agera. Många konsumenter är kvinnor och kan därför sannolikt själva uppleva medlidande i situationer där verbala och sexuella övergrepp mot andra kvinnor förekommer. Det finns tillfällen när personer, i egenskap av att vara just kvinnor, reagerar mot orättvisor eller brottsliga handlingar som sker mot andra kvinnor. Till exempel demonstrationer i Indien med övervägande majoritet kvinnliga demonstranter som kräver att rättvisa skipas för

kvinnliga våldtäktsoffer, eller när man i Sverige demonstrerar mot våld i hemmet som en reaktion på att kvinnor varje år dödas av sin partner. Skillnaden mellan dessa händelser, och att läsa en artikel om att textilarbetare i Bangladesh utsätts för våld, är dock att man som konsument saknar en påtaglig koppling till textilarbetaren.

Krav på omedelbar interaktion är den tredje strategin som används för att undvika ansvar. Strategin innebär att man insisterar på att sitt ansvar enbart sträcker sig till de man står i direkt relation till. Man använder även tidsbrist i vardagen som en ursäkt för att avsäga sig ansvaret att främja rättvisa i förhållande till andra. Strategin kan användas till konsumentens försvar för varför man avsäger sig moraliskt ansvarstagande i relation till klädindustrins påverkan på människa och miljö. Konsumentens tid räcker inte till för att integreras i producentens vardag eftersom sin egen vardag redan kräver ens fulla och omedelbara uppmärksamhet. En omedelbar interaktion med en annan människa är svår att avbryta medan sociala relationer till arbetstagare i andra länder är enklare att bortse från eftersom man inte konfronteras med varandra. De moraliska kraven på omedelbar interaktion med människor i sin närhet är konstanta och krävande, och det är för mycket begärt att belasta individen med ytterligare ansvar genom att utkräva något slags moraliskt ansvarstagande för strukturella orättvisor som drabbar individer man personligen inte interagerar med. I bemötandet av denna omständighet kan man argumentera att kopplingen mellan konsument och producent redan är så pass påtaglig att man ska kunna utkrävas på moraliskt ansvar som konsument. Frånvaron av personligt bemötande utesluter inte beroendeställningen till varandra. På ett sätt är relationen till arbetaren som har tillverkat ens tröja mer intim än till personen som man stöter på under resan till jobbet. Arbetaren har sannolikt spenderat många timmar på att tillverka tröjan och lönen för arbetet ska täcka sina egna och familjens utgifter. Konsumenten som i sin tur bär tröjan är därmed en viktig faktor för arbetarens ekonomiska tillstånd, liksom arbetaren är en viktig faktor för konsumentens förutsättning att kunna fortsätta konsumera kläder till låga priser. Med tanke på den beroendeställning som skapas mellan parterna kan man argumentera för att det finns en påtaglig koppling med personer utanför konsumentens direkta bemötande som kräver dess moraliska ansvarstagande.

Som Young lyfter fram är behovet av påtaglig interaktion en bidragande faktor till strukturell orättvisa. Om man som konsument befinner sig i en relativt privilegierad position i sociala strukturella processer och prioriterar krav på omedelbar interaktion, kommer vi

emellertid sannolikt att stärka en del av det strukturella privilegiet i våra interaktioner. I det vardagliga livet är det enkelt att låta vår uppmärksamhet enbart riktas till de som vi har direkta kopplingar till medan lite utrymme lämnas till en bredare social syn över hur vi skulle behöva organisera oss och samordna våra handlingar så att deras kollektiva konsekvenser orsakar mindre skada, dels för de vi samverkar med, och dels för de människor som vi inte bemöter. När strukturellt privilegierade människor tar hand om varandras behov bidrar de ofta till att upprätthålla sina strukturella positioner. Detta lämnar lite utrymme till att förändra strukturella processer som bidrar till förtryckta människors lidande.

Young hävdar med den fjärde strategin "inte mitt jobb" att orättvisa till följd av sociala processer kan ses som opersonlig om vi inte kan identifiera några få agenter som har skapat den strukturella orättvisan. Ansvar för orättvisa bör därför fördelas mellan alla som genom sina handlingar bidrar till orättvisa sociala processer. Rimligtvis skulle det kunna innebära att de parter som bidrar till klädindustrins existens ansvarar för orättvisor som industrin medför. Parterna innefattar inte enbart klädföretag eller fabriksägare utan även konsumenter. Det innebär inte nödvändigtvis att konsumenten som agent känner ett personligt ansvar över strukturella orättvisor i relation till sin klädkonsumtion. Vi kan hålla med om att någon borde göra någonting åt orättvisan, men vi är inte säkra på att det är oss själva. Här finns det emellertid utrymme för ansvar. Klädindustrin är beroende av konsumtion, vilket ger konsumenten en stark beroendeställning. Industrins olika beståndsdelar kommer att anpassas utefter tillgång och efterfrågan, till exempel kommer mer billigare tyger att produceras om konsumenten kräver låga priser och arbetstiderna kommer att pressas om konsumenten kräver ombytligt mode i snabbare takt. Som köpare finns det ett eget anspråk på rätten att få snabbare tillgång till modetrender. Många fler konsumenter har idag möjlighet att följa trendutvecklingen eftersom det kan vara billigt att konsumera. Alla ska ha råd att köpa kläder, men ingen ska behöva gå miste om sina rättigheter för att uppfylla en annans anspråk på billigt mode. Som konsument är man inte ensam ansvarig för att klädindustrin ska bli mer jämlik, men håller man med om att det existerar orättvisor i klädindustrin menar man att någon borde göra någonting åt det. Eftersom det är köparen som styr efterfrågan har man som konsument stor makt att påverka. Någon som har mycket inflytelse över andra bör rimligtvis också ansvara för vilka konsekvenser ens handlingar får. Strukturell orättvisa upprätthålls genom gemensamma handlingar, det är därför inte hållbart att hävda att ansvaret enbart tillhör

en part. Vi bör diskutera sätt för hur dessa skyldigheter ska följas samt hålla olika privata aktörer såväl som offentliga myndigheter ansvariga för att minimera strukturell orättvisa.

6 Slutsatser

Syftet med denna uppsats har varit att identifiera kopplingar mellan klädindustrin och mänskliga rättigheter samt att göra en kritisk granskning av kopplingarna utifrån Youngs teori om ansvar. Resultatet visar att det finns kopplingar, men även avsaknad av kopplingar, mellan klädindustrin och mänskliga rättigheter. Argumentationen betonar att det finns stöd för att industrin bidrar till mänsklig utveckling, men det finns även belägg för att industrin bidrar till mänskligt lidande. Det går därmed inte att dra några bestämda slutsatser utifrån arbetets resultat eftersom frågeställningarna presenteras med flera olika svar. Man kan däremot dra slutsatsen att det delade resultatet ger ett stort utrymme för vidare forskning. Denna hade kunnat bestå av kvalitativa intervjuer med anställda inom klädindustrin eller fackföreningar som arbetar för de anställdas rättigheter. Det hade gett en bredare, mer komplex bild över hur berörda parter upplever att mänskliga rättigheter följs inom industrin.

Den tidigare forskningen som presenteras i arbetet behandlar problemformuleringen ifall konsumenten är beredd att avvara sin egen nytta för att handla etiskt accepterade produkter. Forskningen ger en god förståelse av de utvalda gruppernas prioriteringar för etiskt producerade kläder. Analysen visar att Youngs teoretiska ramverk är applicerbart på studiens syfte med hjälp av de fyra kategorier som presenteras. I analysen prövas dessa fyra strategier som ett sätt att undvika ansvar på med koppling till argumenten som presenteras i resultatdelen. I likhet med resultatet är det svårt att dra några bestämda slutsatser ur analysen, men man kan konstatera att alla strategier kan prövas på argumenten. Ur analysen kan det diskuteras huruvida undvikande av ansvar kan vara en bidragande faktor till varför strukturella orättvisor kvarstår. Precis som med resultatdelen hade det emellertid varit önskvärt att genomföra kvalitativa intervjuer för att få en bredare analys av ämnet. Förslag till vidare forskning är därför att göra kvalitativa intervjuer dels med anställda inom klädindustrin och dels med konsumenter. Intervjuer skulle rimligtvis kunna bidra med viktig information vad gäller arbetarnas uppfattning om hur deras rättigheter respekteras i klädindustrin samt

erbjuda en större insikt i konsumenternas uppfattning om moraliskt ansvarstagande för hur deras klädkonsumtion påverkar människors levnadsvillkor.

7 Referenslista

Andersson, Anton, 2018. Fem år efter Rana Plaza-olyckan – nu sluts nytt säkerhetsavtal. I: *Handelsnytt* 24.5.2018.

<https://handelsnytt.se/2018/05/24/fem-ar-efter-rana-plaza-olyckan-nu-sluts-nytt-sakerhetsavtal>
/ Hämtad 2.12.2019.

Attalla, Ahmad & Carrigan, Marylyn, 2001. *The Myth of the Ethical Consumer - Do Ethics Matter in Purchase Behaviour?* Journal of Consumer Marketing, Vol. 18 NO. 7. MCB University Press.

Azizul Islam, Muhammad & Deegan, Craig, 2008. Motivations for an organisation within a developing country to report social responsibility information: Evidence from Bangladesh. I: *Emerald Insight: Discover Journals, Books & Case Studies*.

<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/09513570810893272/full/pdf?title=motivations-for-an-organisation-within-a-developing-country-to-report-social-responsibility-information-evidence-from-bangladesh> Hämtad 4.12.2019.

Better Buying: Index Report, Fall 2018: Purchasing Practices Performance in Apparel, Footwear, and Household Textile Supply Chains, 2018. S. 7.

https://betterbuying.org/wp-content/uploads/2018/10/Better-Buying-Benchmark-Report_fall-2018.pdf Hämtad 20.11.2019.

Bhattacharya, C.B & Sen, Sankar, 2004. *Doing Better at Doing Good, When, Why, and How Consumers Respond to Corporate Social Initiatives*. California Management Review, Vol. 47.

Boyle, Conor, 2008. ILO Better Factories Cambodia Remediation Modular Training Program: Facilitator's Manual. S. 6-22.

<https://betterwork.org/cambodia/wp-content/uploads/2008/10/ILO-Facilitator-Manual-en.pdf>

Hämtad 2.12.19.

Björnsson, Gunnar, Kihlbom, Ulrik, Tersman, Folke & Ullholm, Anders, 1994.

Argumentationsanalys: Färdigheter för kritiskt tänkande. Stockholm: Natur och Kultur.

Carrington, Damian, 2019. Microplastic Pollution Revealed 'Absolutely Everywhere' by New Research. I: *The Guardian* 7.3.2019.

<https://www.theguardian.com/environment/2019/mar/07/microplastic-pollution-revealed-absolutely-everywhere-by-new-research>

Doney, Scott C. 2011. Climate Change Impacts on Marine Ecosystems: Annual Review of Marine Science Vol. 4. S. 11-37.

Ejvegård, Rolf, 2005. *Argumentationsanalys*. Studentlitteratur: Lund.

Erfan Ahmed, Fauzia, 2004. The Rise of the Bangladesh Garment Industry: Globalization, Women Workers, and Voice. *NWSA Journal*, Vol. 16, NO. 2. The Johns Hopkins University Press. S. 40-41.

<https://www.jstor.org/stable/pdf/4317051.pdf?refreqid=excelsior%3A68347989a5e6dfdb486d08a98b769589> Hämtad 14.11.2019.

FairAction: Kläder, 2018. <https://fairaction.se/granskningar/branscher/klader/> Hämtad 25.11.2019.

Förenta Nationerna: Bakgrund om MUL-länderna, 2011.

<https://unric.org/sv/mul-laenderna-bakgrund/> Hämtad 4.12.2019.

Human Rights Watch: "Paying for a Bus Ticket and Expecting to Fly" How Apparel Brand Purchasing Practices Drive Labor Abuses, 2019.

https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/wrd0419_web2.pdf Hämtad 20.11.2019.

H&M Group: Sustainability Report 2018, 2018.

https://about.hm.com/content/dam/hmgrouppublic/documents/masterlanguage/CSR/reports/2018_Sustainability_report/HM_Group_SustainabilityReport_2018_%20FullReport.pdf

Hämtad 2.12.2019.

IBISWorld: Global Fastest Growing Industries by Revenue Growth (%) in 2020, u.å.

<https://www.ibisworld.com/global/industry-trends/fastest-growing-industries/> Hämtad

30.12.2019.

Inditex, Annual Report 2018, 2018.

<https://www.inditex.com/documents/10279/619384/Inditex+Annual+Report+2018.pdf/25145dd4-74db-2355-03f3-a3b86bc980a7> Hämtad 2.12.2019.

IndustriALL Global Union: Bangladesh: Unions Demand Better Wages For Garment Workers, 2018.

<http://www.industriall-union.org/bangladesh-unions-demand-better-wages-for-garment-workers> Hämtad. 2.12.2019.

International Labour Organization: Convention 190 Concerning the Elimination of Violence and Harassment in the World of Work, 2019.

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_711570.pdf Hämtad 10.12.2019.

International Labour Organization: The Future of Work in Textiles, Clothing, Leather and Footwear, 2019. Working Paper No. 326.

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_669355.pdf Hämtad 19.11.2019.

International Labour Organization: The Rana Plaza Accident and Its Aftermath, u.å.
https://www.ilo.org/global/topics/geip/WCMS_614394/lang--en/index.htm Hämtad
19.11.2019.

International Monetary Fund Washington, D.C. 2005. Bangladesh: Poverty Reduction
Strategy Paper. IMF Country Report No. 05/410. S.
186. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2005/cr05410.pdf> Hämtad 13.11.2019.

Joy, Annamma, Sherry, Jr, John. F. Venkatesh, Alladi, Wang, Jeff & Chan, Ricky, 2012. Fast
Fashion, Sustainability, and the Ethical Appeal of Luxury Brands. S. 275-276.
<https://www3.nd.edu/~jsherry/pdf/2012/FastFashionSustainability.pdf> Hämtad 19.12.2019.

Kabeer, N. 1999. Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of
Women's Empowerment. *Development and Change*, 30 (3). S. 435–464.

Kalm, Sara, 2002. Om akademiskt hushållsarbete och dess fördelning. *Sociologisk Forskning*,
årgång 56, NO. 1. S. 17.

Keane, Jodie & te Velde William, Derk, 2008. The Role of Textile and Clothing Industries in
Growth and Development Strategies. S. 16-17.
<https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/3361.pdf> S.
16-17. Hämtad 2.12.2019.

Lindex: Sustainability 2018, 2018.
<https://about.lindex.com/files/documents/lindex-sustainability-report-2018.pdf> Hämtad
2.12.2019.

Mlachila, Montfort & Yongzheng, Yang, 2004. The End of Textile Quotas: A Case Study of
the Impact on Bangladesh. IMF Working Paper No. WP/04/108. International Monetary
Fund: Washington. S. 6-7.

Naturskyddsföreningen: Frågor och svar om klimatförändringarna, u.å.

<https://www.naturskyddsforeningen.se/svar-pa-tal-om-klimatet> Hämtad 3.12.2019.

Nordås, Hildegunn Kyvik, 2004. World Trade Organization: The Global Textile and Clothing Industry Post the Agreement on Textiles and Clothing. Discussion Paper NO. 5. WTO Publications Centre: William Rappard. S. 1.

https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/discussion_papers5_e.pdf Hämtad 13.11.2019.

Quantis: Measuring Fashion 2018: Environmental Impact of the Global Apparel and Footwear Industries Study: Full Report and Methodological Considerations, 2018.

https://quantis-intl.com/wp-content/uploads/2018/03/measuringfashion_globalimpactstudy_full-report_quantis_cwf_2018a.pdf

Reinhard, Kristin, Schmidt, Deirdre, Rützel, Florian & Zentgraf, Marius, 2013. Working conditions in the global fashion industry. I: *The World of Labour* 30.4.2013.

<https://laboureconomics.wordpress.com/2013/04/30/working-conditions-in-the-global-fashion-industry/> Hämtad 28.11.2019.

Rourke, Emily R. 2014. "Is There a Business Case Against Verbal Abuse? Incentive Structure, Verbal Abuse, Productivity and Profits in Garment Factories" I: *ILO Better Work Discussion Paper Series* No. 15.

<https://betterwork.org/global/wp-content/uploads/2014/09/DP-15-web.pdf> Hämtad 28.11.2019.

Sandgren, Claes, 2015. *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare: Ämne, material, metod och argumentation*. Norstedts juridik: Stockholm.

Šajin, Nikolina, 2019. European Parliamentary Research Service: Environmental Impact of the Textile and Clothing Industry: What Consumers Need to Know. S. 2.

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633143/EPRS_BRI\(2019\)633143_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633143/EPRS_BRI(2019)633143_EN.pdf)

Selander, Petra, 2019. Mikroplast. I: *Naturvårdsverket* 25.1.2019.

<https://www.naturvardsverket.se/Miljoarbete-i-samhallet/Miljoarbete-i-Sverige/Uppdelat-efter-omrade/Plast/Mikroplast/>

Selivanova, Alexandra, 2019. Tekniska museet: Textilindustrins historia.

<https://www.tekniskamuseet.se/lar-dig-mer/industrihistoria/textilindustrins-historia/> Hämtad 4.12.2019

Than, Ker, 2013. Bangladesh Building Collapse Due to Shoddy Construction. I: *National Geographic News* 26.4.2013.

<https://www.nationalgeographic.com/news/2013/4/130425-bangladesh-dhaka-building-collapse-world/> Hämtad 19.11.2019.

Trikaer släpper stor mängd mikroplaster. I: *Svenska Dagbladet* 31.7.2017.

<https://www.svd.se/trikaer-slapper-stor-mangd-mikroplaster>

UN Alliance for Sustainable Fashion: What is the UN Alliance for Sustainable Fashion? u.å.

<https://unfashionalliance.org/> Hämtad. 13.11.2019.

United Nations: Economic and Social Council, 2016. General comment No. 23.

<https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQfoUYY19kME5pOqRbao%2BukB1Kzn1MMnQL24FFvtIIdk%2F%2FR%2FF0GthE%2BTiGSATb%2BUa3WMs0%2F%2BfVfQFg02%2BY%2FTVuqU>

Hämtad 17.12.2019.

United Nations Industrial Development Organization: Industrial Development Report 2018: Demand for Manufacturing: Driving Inclusive and Sustainable Industrial Development, 2018. S. 63.

https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2537IDR2018_FULL_REPORT_1.pdf Hämtad 4.12.2019.

United Nations Industrial Development Organization: What is CSR?, u.å.

<https://www.unido.org/our-focus/advancing-economic-competitiveness/competitive-trade-capacities-and-corporate-responsibility/corporate-social-responsibility-market-integration/what-csr> Hämtad 16.12.2019.

United Nations: International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966.

<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx> Hämtad 9.12.2019.

United Nations Sustainable Development Goals: About the Sustainable Development Goals,

u.å. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> Hämtad 13.11.2019.

United Nations: Universal Declaration on Human Rights, 1948:23.1

<https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> Hämtad 9.12.2019.

Wingborg, Mats, 2019. Union to Union: Bangladesh.

<https://www.uniontounion.org/bangladesh> Hämtad 25.11.2019.

World Trade Organization: World Trade Statistical Review 2019, 2019.

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf Hämtad 14.11.2019.

Young, Iris Marion, 2013. *Responsibility for Justice*. Oxford University Press: Oxford.